

УДК 343.1(477)(07)

*І. М. Коз'яков, д-р юрид. наук, доцент, проректор з наукової роботи
Національної академії прокуратури України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТА ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Досліджуються поняття та особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, який автор визначає як сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом обставин, що підлягають встановленню з урахуванням соціально-психологічних особливостей суб'єкта кримінального правопорушення, необхідних для об'єктивного вирішення і виконання завдань кримінального провадження. Аналізується структура предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх.

Ключові слова: кримінальне провадження, прокурор, процесуальне керівництво, доказування, неповнолітні.

Постановка проблеми. Протидія підлітковій злочинності є однією з найбільш нагальних проблем у сфері реалізації кримінально-правової політики. Цим обумовлюється актуальність наукових розвідок у даній сфері, а також велика суспільна значимість дослідження питань, пов'язаних зі злочинами, які вчинені неповнолітніми; пріоритетом охорони прав і законних інтересів цієї категорії осіб у кримінальному процесі, а також необхідністю уточнення змісту кримінально-процесуальних правовідносин держави і підлітка-правопорушника в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці кримінального провадження за участю неповнолітніх присвячена значна кількість статей, монографій і дисертаційних досліджень. Цьому питанню приділяли увагу такі вчені-процесуалісти, як Ю. М. Белозеров, Г. Н. Ветрова, В. К. Вуколов, Г. О. Ганова, О. Х. Галимов, Н. І. Гуковська, А. І. Долгова, Є. Д. Лукьяничков, К. Б. Мельникова, Г. М. Миньковський, В. А. Панкратов, В. Я. Рибальська, М. С. Туркот, В. Т. Очередин, Д. П. Письменний, Г. П. Саркисянц, А. А. Чувилов, В. В. Шимановський, А. Є. Якубов та інші науковці.

Незважаючи на досить велику кількість наукових праць у цій сфері, якщо враховувати складність досліджуваної проблеми, вона залишається актуальною і потребує додаткової теоретичної розробки, що і є **метою** цієї роботи.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, слід зазначити, що поняття “доказування” та “встановлення” в теорії кримінального процесу розглядаються як синоніми, які відображають процес пізнання у кримінальному провадженні.

Обрана законодавцем лінгвістична конструкція для визначення предмета доказування в кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх передбачає не підміну, а деталізацію і конкретизацію загального предмета доказування.

Так, за висновками А. В. Победкіна та В. Н. Яшина специфіка предмета доказування за цими справами може виявлятися стосовно будь-якої обставини, яка підлягає доказуванню (в умовах українського законодавства це передбачено ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК). – прим. авт.). Доводячи подію злочину, необхідно з'ясувати можливість вчинення даного діяння неповнолітнім з урахуванням його фізичних та інших особливостей. Доводячи винність неповнолітнього, слід мати на увазі можливість наявності нетипової мотивації, більш обмежені в порівнянні

з дорослим межі усвідомлення підлітком характеру і наслідків своїх дій, неочевидність в ряді випадків дійсної ролі неповнолітнього у підготовці, здійсненні, прихованні злочину [1, с. 704].

В. Г. Просвірнін предметом доказування у кримінальних справах за участю неповнолітніх називає систему обставин, що підлягають встановленню з урахуванням особливостей соціально-психологічних якостей цієї категорії обвинувачених (підсудних), необхідних для правильного вирішення кримінальної справи і виконання завдань кримінального судочинства. Ці особливості обумовлені специфікою фізичних і соціально-психологічних якостей людини в підлітковому віці і чинниками, що визначають віковий розвиток особистості. З урахуванням цих обставин предмет доказування уточнюється та деталізується стосовно конкретного складу злочину [2, с. 146].

Коректним, на наш погляд, є умовивід І. Б. Михайлівської: "...предмет доказування сформульований у законі в загальному вигляді, застосовується до всіх видів злочинів. Для того, щоб конкретизувати ті обставини, які повинні бути встановлені в кримінальній справі, необхідно звернутися до закону. Саме норми кримінального права формулюють юридично значимі ознаки, які й служать орієнтиром для визначення предмета доказування по конкретній кримінальній справі" [3, с. 27].

У науковій літературі щодо вивчення особистості неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) виділяють чотири напрями: кримінально-правовий, кримінально-процесуальний, криміналістичний (головним чином, тактичний), і кримінологічний. Кримінально-правовий напрямок вивчення даних, що характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого проводиться для вирішення питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності; для правильної кваліфікації дій особи; для правильного застосування заходів кримінальної покарання. Кримінально-процесуальний напрямок вивчення особистості підлітка необхідний для здійснення обґрунтованих процесуальних дій (проведення слідчих дій, обрання заходів процесуального примусу тощо).

Криміналістичний напрямок вивчення даних, що характеризують особистість підлітка, організується з метою правильного висунення слідчих версій, встановлення всіх епізодів по кримінальній справі і всіх співучасників обвинуваченого, а також для обґрунтованого вибору тактичних прийомів при провадженні окремих слідчих дій. Таке вивчення особистості підозрюваного, обвинуваченого неповнолітнього спрямоване на встановлення

характерних властивостей, особливостей конкретного злочинця; її криміногенних інтересів і мотивації, які породили відповідну злочинну поведінку. Це важливо для створення якнайкращих основ і методик індивідуальної профілактики. "Повинні бути встановлені і, отже, підлягають доказуванню обставини, – зазначає З. І. Корякіна, – які характеризують особу обвинуваченого, оскільки це має значення для правильного вирішення справи, для того, щоб суду було ясно, що являє собою обвинувачений" [4, с. 365].

Таким чином, предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх – це сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом обставин, які підлягають встановленню з урахуванням соціально-психологічних особливостей суб'єкта кримінального правопорушення, необхідних для об'єктивного вирішення і виконання завдань кримінального провадження.

Особливості предмета доказування у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх включають в себе як загальні обставини, передбачені ст. 91 КПК, так і обставини, які визначені у ст. 485 КПК. Тому, здійснюючи процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім, прокурору особливу увагу потрібно звернути на з'ясування повних і всебічних відомостей про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження); стан здоров'я та рівень розвитку; інші соціально-психологічні особливості, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру.

Варто зазначити, що прокурору потрібно одержати всі необхідні відомості про вік неповнолітнього до початку притягнення його до кримінальної відповідальності. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у п. 6 постанови № 5 від 16 квітня 2004 року "Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх", вік неповнолітнього встановлюється за документами, в яких вказана дата його народження – за паспортом чи свідоцтвом про народження. У разі їх відсутності відповідні дані можна отримати із книги реєстрації актів громадянського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо. За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою (п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК) [5].

Під час проведення дослідження з метою встановлення віку особи, експерти використовують розроблені судовою медициною

характеристики анатомічних і фізіологічних особливостей людини. Оцінюючи висновок експерта про вік неповнолітнього, необхідно врахувати відносні особливості кожної ознаки та аналізувати їх у сукупності.

Важливо акцентувати увагу на наступній умові: експертиза повинна призначатися лише у тих випадках, коли документи про вік неповнолітнього відсутні та їх неможливо одержати взагалі. Якщо існує будь-яка можливість для одержання необхідних документів, прокурор і слідчий під його керівництвом обов'язково повинні її використати [6, с. 377].

Також для вирішення питання про притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності можуть мати значення дані про його стан здоров'я та рівень загального розвитку. Для з'ясування цих обставин прокурору необхідно орієнтувати слідчого на проведення допиту батьків, вчителів, лікарів, витребування відповідних медичних та інших документів. Зокрема, необхідно з'ясувати, чи не було у цієї особи пологових травм головного мозку при народженні, тяжких травм у малолітньому і неповнолітньому віці, чи не відставала особа у фізичному та інтелектуальному розвитку від своїх однолітків, чи не залишався неповнолітній на другий рік в одному класі під час навчання у школі, чи не страждав на тяжкі захворювання, якщо так, то де лікувався тощо.

На думку дослідників з ВНДІ з вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності – авторів монографії “Розслідування та судовий розгляд справ про злочини неповнолітніх” – особливої уваги заслуговує питання про психічне та фізичне здоров'я неповнолітнього. Встановлення фізичного здоров'я неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого допомагає обрати найбільш доцільний запобіжний захід, а також дозволяє визначити можливість здійснення підлітком певного діяння. Тут доцільно враховувати, що за спостереженнями В. В. Нагаєва, термін “психічний розвиток” є найбільш загальним поняттям і має на меті з'ясування інтелектуального і особистісного розвитку неповнолітнього [10, с. 72].

За наявності даних, що свідчать про страждання неповнолітнім на психічне захворювання або затримку в його психічному розвитку, під час досудового розслідування необхідно призначити комплексну психолого-психіатричну експертизу для вирішення питання про здатність підозрюваного повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації. Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних особливостей особи

неповнолітнього, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначено психологічну експертизу (ст. 486 КПК).

Проте до цього часу на практиці не склалося єдиного підходу до визначення виду судової експертизи, яку необхідно призначати для встановлення рівня психічного здоров'я неповнолітнього. Деякі вчені розрізняють предмет судово-психіатричної та судово-психологічної експертиз у справах за участю неповнолітніх. Вони вважають, що комплексна психолого-психіатрична експертиза призначається у випадках, коли у слідчого виникли сумніви з приводу осудності підлітка або його здатності усвідомлювати свої дії або керувати ними. Предметом дослідження фахівців є відхилення в психіці, які найчастіше бувають наслідком хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства або іншого хворобливого стану. Судово-психологічна експертиза проводиться у випадках, коли є дані про те, що підліток в інтелектуальному відношенні розвинений слабкіше однолітків, через що він міг не усвідомлювати повною мірою значення своїх дій. Об'єктом судово-психологічної експертизи є психіка людини, її психологічні властивості і стани. Проводиться вона по відношенню до психічно здорових людей. Проте на практиці слідчому досить важко виявити у підлітка наявність психічного розладу або іншого хворобливого стану (психопатії, психофізичного інфантилізму), при яких винний не завжди визнається неосудним, розумову відсталість, не пов'язану з душевним захворюванням, оскільки слідчий не повною мірою володіє спеціальними знаннями у даній сфері. Тому за наявності даних, які б свідчили про розумову відсталість неповнолітнього, доцільно призначати комплексну психолого-психіатричну експертизу.

Крім зазначеної вище інформації також потрібно витребувати характеристики з навчального закладу або місця роботи, в яких повинно бути відображено ставлення неповнолітнього до навчання, праці, поведінка у навчальній установі або за місцем роботи, його стосунки з друзями. Якщо неповнолітній залишив навчання або роботу, доцільно з'ясувати причини такого вчинку, а також заходи впливу з цього приводу з боку батьків, служби та кримінальної міліції у справах дітей, реагування неповнолітнього на такі заходи. Обов'язковим є також витребування характеристики з місця проживання, де повинні бути відображені відомості про поведінку в побуті, громадських місцях.

Під час досудового розслідування мають бути зібрані дані про загальну поведінку

неповнолітнього як до, так і під час та після вчинення кримінального правопорушення. В ході допиту неповнолітнього необхідно з'ясувати, чи усвідомлює він, що порушив закон. Якщо неповнолітній заперечує свою вину у вчиненні кримінального правопорушення, отримати відомості про його ставлення до вчиненого ним діяння можливо шляхом допиту його родичів, друзів, знайомих, потерпілого щодо поведінки неповнолітнього після того, як він скоїв кримінальне правопорушення.

Особливу увагу слід звернути на з'ясування умов життя і виховання неповнолітніх. Глибоке та всебічне вивчення особистості неповнолітнього і умов його життя та виховання необхідно не тільки для виявлення обставин, які є передумовою вчинення злочинів, але і для правильного вирішення подальшої долі неповнолітнього [7, с. 81].

Для встановлення цієї обставини, як правило, слід з'ясувати: склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього; зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою тощо, що в свою чергу на практиці проводиться досить рідко.

При цьому особливу увагу потрібно приділити стану виконання передбачених Законом України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" обов'язків кримінальною міліцією, службою у справах дітей у частині проведення останніми профілактичної роботи.

В узагальненні Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ про практику розгляду судами кримінальних справ щодо неповнолітніх (2012 р.) зазначено, що джерелом даних про умови життя неповнолітніх є акти обстеження житлово-побутових умов проживання неповнолітнього. Акт обстеження умов проживання неповнолітнього складається службою у справах дітей районної (міської) держадміністрації на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 "Питання діяльності органів опіки і піклування, пов'язаної із захистом прав дитини" із наступними змінами. До обстеження можуть залучатися працівники органів місцевого самоврядування, органів внутрішніх справ та охорони

здоров'я. В акті зазначається дата, місце проведення обстеження, відомості про дитину, її батьків, інших осіб, з якими вона проживає, умови утримання дитини та стан її здоров'я, за яких обставин та з яких причин дитина залишилась без батьківського піклування, а також заходи, що були вжиті для захисту прав дитини [8].

Слід зазначити, що відповідно до п. 5 вказаної постанови сільський, селищний голова або інша уповноважена особа виконавчого органу сільської, селищної ради протягом доби після надходження інформації про дитину, яка залишилась без батьківського піклування, передає її службі у справах дітей. Однак, як засвідчує практика, органи місцевого самоврядування не повідомляють служби у справах дітей про наявність сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, що позбавляє можливості вчасного проведення відповідних профілактичних заходів, призводить до негативних наслідків.

За даними статистичних спостережень, в Україні за останні одинадцять років кількість неповнолітніх, які вчинили злочини за участю дорослих, збільшилася в 2,2 рази. Третина засуджених підлітків вчинили злочини разом із дорослими, як правило, під їхнім безпосереднім керівництвом. Це, насамперед, корисливі пропозиції, прохання, поради або нерідко – залучення до спільного вживання спиртних напоїв чи наркотичних засобів. Як правило, ці дорослі вже були судимі і свідомо втягували молодь у протиправну діяльність. Залучення підлітків до вживання алкоголю та наркотиків є додатковим мотивом для вчинення ними кримінальних правопорушень [9, 31].

За роз'ясненнями постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2 "Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність", втягнення завжди передбачає наявність причинного зв'язку між діями дорослої особи і виникненням у неповнолітнього бажання вчинити протиправні дії. Зазначений наслідок може досягатися за допомогою всіх видів фізичного насильства (заподіяння тілесних ушкоджень, мордування, катування тощо) і психічного впливу (погроза застосувати насильство, завдати матеріальних збитків, зганьбити в очах однолітків та товаришів, позбавити повсякденного спілкування, переконання, залякування, обман, шантаж, підкуп, розпалювання почуття помсти, заздрості або інших низьких почуттів, давання порад про місце і способи вчинення кримінального правопорушення або приховання його слідів, обіцянка приховати сліди злочину, забезпечити

подарунками, розвагами тощо). Кримінальна відповідальність зазначених осіб за втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність (стаття 304 КК) настає в разі вчинення ним хоча б одного кримінального правопорушення за умови, що вони самі на час вчинення дій, пов'язаних із втягненням неповнолітнього у злочинну діяльність, досягли 18-річного віку (пункт 5).

З'ясування обставин, передбачених ст. 485 КПК України, є необхідним для встановлення причин і умов, які призвели до вчинення неповнолітніми кримінального правопорушення, а також для правильного застосування закону. На повноту і легітимність зібрання під час досудового розслідування доказів, що підтверджують

зазначені обставини, прокурор повинен спрямувати свою діяльність з процесуального керівництва досудовим розслідуванням, що стане підвалинами ухвалення судом законного і справедливого рішення.

Таким чином, висловлені у статті авторські міркування сприятимуть встановленню причин і умов, які сприяли вчиненню неповнолітніми кримінального правопорушення, уникненню помилок у ході кримінально-процесуального доказування, забезпечення більш повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи, а отже – підвищення ефективності правосуддя у цій категорії справ.

Список літератури

1. Григорьев В. Н. Уголовный процесс: учебное пособие / В. Н. Григорьев, А. В. Победкин, В. Н. Яшин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2009. – 816 с.
2. Просвирина В. Г. О некоторых психологических аспектах установления виновности несовершеннолетних и определения им уголовного наказания // Трибуна молодых ученых: Проблемы современного правового развития. – Вып. 1 / под ред. Ю. Н. Старилова. – Воронеж, 2000. – 307 с.
3. Михайловская И. Б. Цели, функции и принципы российского уголовного судопроизводства (уголовно-процессуальная форма). – М. : ТК Велби; Изд-во “Проспект”, 2003. – 144 с.
4. Корякина З. И. Нарушения права на защиту несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых в досудебном уголовном судопроизводстве / З. И. Корякина // Молодой ученый. – 2013. – № 3. – С. 363–366.
5. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf>.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. – Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова – Х. : Право, 2012. – 664 с.
7. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних / Н. И. Гуковская, А. И. Долгова, Г. М. Миньковский. – М. : Юридическая литература, 1974. – 208 с.
8. Питання діяльності органів опіки і піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 76. – Ст. 2561.
9. Ганова Г. О. Притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх: процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та підтримання державного обвинувачення : навчально-практичний посібник / Г. О. Ганова, І. І. Присяжнюк, М. С. Туркот. – К. : Національна академія прокуратури України; ТОВ “Видавництво “Центр учбової літератури”, 2013 – 82 с.
10. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы : учеб. пособие для вузов / В. В. Нагаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 333 с.

Отримано 16.10.2013

Аннотація

Исследуются понятие и особенности предмета доказывания в уголовном производстве в отношении несовершеннолетних, который рассматривается автором как совокупность предусмотренных уголовно-процессуальным законом обстоятельств, подлежащих установлению с учетом социально-психологических особенностей субъекта уголовного правонарушения, необходимых для объективного решения и исполнения задач уголовного производства. Анализируется структура предмета доказывания в уголовном производстве в отношении несовершеннолетних.

Summary

The notion and features of ultimate fact in a juvenile criminal proceeding are researched in the article. Author defines the ultimate fact in a juvenile criminal proceeding as an aggregate of circumstances, including social psychological features of personality of offender, under the criminal proceeding legislation, must be proved (deduced from evidences) for objective achievement of criminal proceeding tasks. The structure of ultimate fact in a juvenile criminal proceeding is characterized.